

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 «18»

А. В. Портнов

Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України

МІЖ СТАНОВИМ, КОНФЕСІЙНИМ ТА ЕТНІЧНИМ ПІДХОДАМИ: ВИБІР СТРАТЕГІЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.

Реконструйовано пошуки Російською імперією моделей легітимізації приєднання територій Правобережної України внаслідок поділів Речі Посполитої.

Ключові слова: Річ Посполита, розділи Польщі, легітимізація, Правобережна Україна.

Реконструированы поиски Российской империей моделей легитимизации присоединения территорий Правобережной Украины вследствие разделов Речи Посполитой.

Ключевые слова: Реч Посполитая, разделы Польши, легитимизация, Правобережная Украина.

The article reconstructs the attempts of the Russian empire to legitimize the annexation of the Right Bank Ukraine territories after the partitions of Poland.

Key words: Polish-Lithuanian Commonwealth, partitions of Poland, legitimization, Right-Bank Ukraine.

Поділи Речі Посполитої наприкінці XVIII – на початку ХІХ ст. були одним із найважливіших переділів кордонів у модерній історії Європи. Кожна з держав, що дістали колишні польські терени, – Росія, Австрія і Пруссія – мусили знайти моделі легітимізації своїх територіальних надбань. Ці пошуки є напрочуд цікавою дослідницькою проблемою, оскільки показують ситуацію непевності і вибору між різними можливими підходами. Наукова актуальність звернення до цього сюжету посилюється тим, що в наявній історіографії питання саме перших років після поділів і саме легітимізаційні аспекти належать до найменш вивчених.

У секретному рескрипті від 8 грудня 1792 р. генералу Михайлу Кречетникову, начальнику російських військ у Київському, Брацлавському, Подільському і Волинському воєводствах, імператриця Катерина ІІ писала: «Немає потреби згадувати тут про причини, що спонукали Нас приєднати до імперії Нашої від республіки польської землі, що здавна Росії належали, гради руськими князями створені і народи спільного з росіянами походження і Нам єдиновірні, і про Наші на це права» [13, с. 473].

Аргументи від історії і єдиновірства повторені у листі імператриці до Грімма, котрого Катерина переконувала, що «не отримала ні п'яді польських земель», оскільки усі її надбання історично належали Великому князівству Литовському [21, с. 4].

Відомо, що першою карту історичних прав у територіальних претензіях до Речі Посполитої розіграла у 1770 р. Австрія, обґрунтовуючи свою анексію округу Зандец давньою його приналежністю угорській короні; після чого прусський ім-

ператор Фрідріх на зауваження австрійського посла, що окрім того Австрія не має до Польщі претензій, кинув: «Порийтесь у своїх архівах, і Ви знайдете там привід отримати від Польщі ще дещо, окрім того, що Ви вже окупували...» [Цит. по: 18, с. 140]. Пропозицію почули і в Росії. Катерина у листі Олександрю Безбородьку кінця 1791 р., напередодні другого розділу, розмірковувала: «Узяти, здається, тут Волинію і Подолію чимало різних приводів, лише треба обрати» [7, с. 687].

Одним із результатів пошуків в архівах стало «Историческое известие о возникшей в Польше унии» Миколи Бантиша-Каменського, написане у 1794 р., але видане лише у 1805 р. в Москві. Побіжно згадуючи «відторгнений у смутні часи від Росії народ», головна теза Бантиша-Каменського сформульована чітко: «Бажано, аби рано чи пізно звернулися Уніяти пакі до матері своєї Греко-Руської Церкви» [2, с. 413]. У контексті статті особливе значення має питання: Чому цю книгу, написану «по Высочайшему повелению», не поспішали оприлюднити раніше? Незалежно від того, чи можна публікацію цієї праці, приурочену до 10-ліття третього поділу Польщі, вважати протидією полонофільським настроям початку царювання Олександра I, її публікація засвідчила якісну зміну ситуації в Росії, появу громадської думки.

Фактор єдиновірства особливо наголошував граф Безбородько у «Мнении о делах делах польских 1794 года», де принциповою перевагою Росії над іншими країнами-учасницями розподілів названо те, що «отримаємо ми значне число народу грецького віросповідання, в унію наверненого, і, звичайно ж, який легко має повернутися до з'єднання з нашою церквою при однаковій мові» [Цит. по: 18, с. 368].

Важливо відзначити, що православне віросповідання тут трактується саме як одна з переваг Росії, а не як мета її втручання у польські справи. Проблема єдиновірців у Речі Посполитій чи дисидентське питання для Росії наприкінці XVIII ст. – це, насамперед, тактична зброя і додатковий аргумент, що легітимізує її політику. Уперше він виринає в угоді Росії з Пруссією від 16 грудня 1740 р., у сепаратному артикулі котрого обидві сторони зобов'язалися опікуватися дисидентами (тобто населенням не римо-католицького віросповідання) у Польщі.

При цьому, до розігрування карти опіки над дисидентами Росію підштовхувала частина православних ієрархів, наприклад ігумен віленського монастиря Святого Духа Феодосій Леонтович, який описав в одній зі своїх записок до Петербургу від 24 листопада 1762 р. можливий зиск від захисту православних у Польщі. Вочевидь, орієнтуючись на власний образ раціоналістичної російської політики як першочергову «користь» ігумен назвав те, що надалі не треба буде підкупати магнатів для отримання важливої інформації, а про усі їхні секретні наміри можна буде дізнатися від єдиновірців. Далі згадувалося збереження політичної рівноваги і можливість впливу на внутрішню ситуацію у Польщі і лише п'ятим пунктом йшло: «Російській нашій державі можна буде на 600 верст найкращої та найплодючішої землі з незліченим православним народом перед усім світом праведно і правильно у поляків відібрати» [9, с. 326]. Таким чином, ігумен спокушав уряд радше родючими ґрунтами, ніж захистом православ'я.

Вирішальною подією в реалізації планів дисидентської політики Петербурга стала промова моголівського єпископа Георгія Кониського на церемонії коронації Катерини 29 вересня 1762 р., в котрій він звернувся від імені православних Речі Посполитої з благанням про захист і опіку. Утім, неправильно зображувати діалог ієрархів із Петербургом однобічно, часто ієрархи були лише знаряддям імперської політики, котра водночас була достатньо стриманою, що пояснювалося станово-династичною природою імперії, яка здавала собі справу з того, що усі православні Речі Посполитої складають підлеглий стан, і суб'єктом взаємодії є польські католицькі еліти.

Виданий 27 березня 1793 р. маніфест Кречетникова «О присоединении Польских областей к России» згадує, в першу чергу, опікування імператрицею блага-

ми самої Польщі, збереження в ній «спокою, тиші і вольнощів». Надалі, як додатковий аргумент, згадується, що Катерина завжди «з особливим співчуттям» «дивилась на ті утиски, котрих землі і гради, до Російської імперії прилеглі, які колись щирим Її надбанням були і єдиноплемениками Її населені, створені і православною Христовою вірою просвічені і які досі оную сповідують, зазнали» [11, с. 410]. Але головним приводом для втручання називалася усе ж загроза від «безбожних бунтівників у Королівстві Французькому», котрі своїми діями могли «внищити як власний її [Польщі – А. П.], так і сусідів її спокій» [11, с. 411].

Розглядаючи втручання у польські справи як просвітницьке протистояння Порядку і Хаосу (в європейській літературі кінця XVIII ст. саме Річ Посполита зазвичай виступала зразком необлаштованого, хаотичного і нежиттєздатного організму), в площині практичної політики встановлення Порядку спочатку виглядало як «збереження тиші і спокою» та «непорушність устійнених звичаїв». У листуванні 1794 р. вищих російських сановників (князя Безбородька і князя Рєпніна) висловлюється така думка з приводу управління «польськими губерніями»: «Люди до старого дуже прив'язані. Усяка подать менш для них тяжка, ніж втрата того, що вони привілеями своїми вважали... Шукати педантично одноманітності була б така ж химера, як припускати і рівність між людьми... Для цього я і наполягав і при розділі 1793 року, аби мешканцям тамтешнім залишені були їхні права і привілеї» [3, с. 60].

Той самий Рєпнін дав надзвичайно яскравий опис станової логіки імперії на західних окраїнах: «Не дивно, що думка тих, хто з тарілками за стільцями стоять, не збігається з тими, котрі на стільцях сидять. Їм усе хочеться самим на стільці сісти, збивши тих, котрі їх займають за своїм народженням» [3, с. 177]. У текстах епохи Просвітництва ставлення дворянства до селян було висловлено вкрай недвозначно. У написаному в 1780-ті рр. «Рассуждении о неперемных государственных законах» Денис Фонвізін ототожнює поняття «нації» з дворянством, а про селян пише як про «народ», що «плазуючи у мороці найглибшого невігластва, несе безголозо тягар жорстокого рабства» [20, с. 266]. У 1767 р. поет Василь Сумароков писав: «Селяни наші жодних шляхетних почуттів не мають» [5, с. 67]. У «Загородной поездке» Олександра Грибоєдова є фраза: «Коли б якось випадково сюди занесло б чужинця, він звісно вивів би з різкої протилежності нравів, що у нас панство і селяни походять від двох різних племен» [3, с. 383–384]. Зрозуміло, що такий підхід виключав серйозне розмірковування про етнічну приналежність селян нових губерній.

Водночас, російська влада вправно грала на селянських очікуваннях у кризових ситуаціях. Під час повстання Тадеуша Костюшки 1794 р. російська влада закликала поставити державний інтерес вище вірності поміщикам [22, с. 314–318]. Під час наполеонівської кампанії 1812 р. в офіційних закликах селян називали «почтенними нашими поселянами», «почтенними гражданами», тобто, використовувалася термінологія, зарезервована для юридично вільних станів [19, с. 78].

Найяскравіше слабкість етнічної складової російської політики відбиває термінологія, яку використовували в офіційних документах. У рескриптах Катерини II виступають польські «Хелм», «Бржесьць», «Покуція» замість російських «Холм», «Берестьє», «Покутьє» [1, с. 173–174].

Переконливою ілюстрацією національної сліпоти центральної імперської влади є матеріали засідань Комітету міністрів – вищого адміністративного органу у Санкт-Петербурзі, створеного у вересні 1802 р. як дорадчої структури абсолютної монархії, в котрій імператор міг обговорити найсуперечливіші питання управління державою із призначеними ним вищими сановниками. На початку XIX ст. лівова частка справ, які розглядав Комітет, походила від губернаторів новоприсланих західних земель, котрі досить часто просили підтримки і втручання верхньої влади в їхнє протистояння з більш сильним польським рухом, що особли-

во активізувався під час наполеонівських війн. Губернатори інформували столицю про поширення чуток про відродження Наполеоном Речі Посполитої в кордонах до першого поділу, активізацію контактів шляхти західних губерній з поляками австрійської Галичини і підказували, що «одна зразкова суворість» могла б стати наукою для усіх. Однак позиція Комітету міністрів була цілком позбавлена національної оптики, він абсолютно не цікавився етнічним складом селянського населення чи змістом освіти, яку отримувала місцева шляхта [14].

Політика поступового і обережного втручання у «місцеві справи» новоприєднаних губерній не була порожніми словами. Університетський статут 1804 р. вимагав переведення усіх рівнів освіти на російську мову, аналогічну вимогу повторив і статут 1828 р., але російська справді стала мовою викладання у навчальних закладах усіх рівнів лише після повстання 1830 р. [10] (і навіть тоді заходи вживалися непослідовно – у 1863 р. Юрій Самарін писав про життєву необхідність у західних губерніях «просвіти, православно-руської, а не загальної цивілізації» [8, с. 442]). Не кращими були справи з мовою і в центрі – Іван Дмитрієв, який очолював III Департамент Сенату, нарікав, що лише нечисленні місцеві збірки права були переведені (та й ті переписані поганим почерком), решта зберігалася в оригіналах, до того ж завідуючий польськими справами не знав польської мови, а остзейськими провінціями – ані німецької, ані латини [6, с. 136].

Щодо конфесійної політики, то у звітах волинського губернатора за 1806 р. стан православних (у тодішній офіційній термінології, «греко-російських») церков оцінювався так: «вони загалом старезні і бідні жажливо; віряни їхні поселяни теж бідні», а поміщики «опікуються власними костелами» [15, арк. 57 зв.]. У звіті з тієї ж Волині за 1810 р. губернатор писав, що православну релігію сповідають «лише чиновники, що перебувають на посадах, і навернені у православ'я по приєднанні тутешнього краю до Росії поселяни» [15, арк. 232 зв.]. До 1830 р. політичних висновків із цього не робилося.

Становий характер імперії яскраво відбиває історія з імітацією шляхетства, описана в документах архіву Урядового Сенату. Один дезертир, змінивши прізвище, був у Васильківському повіті «прийнятий шляхетським товариством». Пояснюючи, чому такий перебіг подій став можливим, Київське губернське правління у рапорті 14 квітня 1815 р. повідомило Урядовий Сенат: «...оскільки народ місцевий, тобто селяни і міщани говорять мовою руською українською і релігії грекоросійської, а дворяни і шляхта переважно говорять польською і є римо-католиками, то усіх пришлих людей невідомого стану, тобто литовських міщан-втікачів, вихідців галиційських і навіть дворових людей, що втекли від польських поміщиків, називаючи себе подібно вищезгаданим і говорячи польською мовою, приймають тут доволі привітно сільськими шляхетськими товариствами до свого складу, лише через те, що люди ці за мовою, релігією та прізвищами схожі на місцевих шляхтичів» [16, арк. 193 зв. – 194].

Про те, що цей випадок був не поодиноким, свідчить величезне число «новоприписаної» шляхти без жодних документів – тільки у Київській губернії такої нараховувалося 12 407 душ [16, арк. 207 зв.]. Здаючи собі справу з імітуванням шляхетства, центральні органи влади багато розмірковували про втрати скарбниці від несплати податків «псевдшляхтиччями», але не робили жодних політичних висновків. Кращим свідченням чого була риторика висловлювань про селянство – у поданні київського цивільного губернатора від 1802 р. зазначалося, що дворянство губернії «благонравно і достатньо виховане», натомість «чернь місцева потребує постійного нагляду чи спонукання» [16, арк. 21 зв.]. Йшлося тут про тих самих людей, котрих після 1863 р. Михайло Погодін назвав «співвітчизниками» і закликав «звільнити від іга ворожого племені» [12, с. 100]. Відтоді принципова відмінність шляхти і селян підкреслювалася як і раніше, тільки акцент був перенесений з аспектів соціальних на національні – новий час вимагав нової аксіологічної перспективи.

Бібліографічні посилання

1. Архив Государственного Совета. – СПб., 1869. – Т. 1.
2. **Бантыш-Каменский Н.** Историческое известие о возникшей в Польше унии с показанием начала и важнейших, в продолжении оной чрез века, приключений / Н. Бантыш-Каменский. – М., 1805.
3. Бумаги кн. Н. В. Репнина, за время управления его Литвою // Сборник Русского Исторического Общества (далее: СБРИО). – 1875. – Т. 16.
4. **Грибоедов А. С.** Сочинения / А. С. Грибоедов. – М., 1988.
5. **Гуковский Г.** Очерки по истории русской литературы XVIII в. / Г. Гуковский. – М.; Л., 1936.
6. **Дмитриев И. И.** Взгляд на мою жизнь / И. И. Дмитриев. – М., 1866.
7. **Мадариага де** Изабель. Россия в эпоху Екатерины Великой / И. де Мадариага. – М., 2002.
8. **Нольде Б.** Юрий Самарин и его время / Б. Нольде. – М., 2003.
9. **Носов Б. В.** Установление российского господства в Речи Посполитой / Б. В. Носов. – М., 2004.
10. **Остапчук О.** Язык и идентичность в ситуации полилингвизма: Правобережная Украина в первой трети XIX в. / О. Остапчук // Беларусь и Украина: История и культура Ежегодник.2004. – М., 2005. – С. 227–252.
11. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. 23.
12. **Погодин М. П.** Польский вопрос: Собрание рассуждений, записок и замечаний. 1831–1867 / М. П. Погодин. – М., 1868.
13. Рескрипты императрицы Екатерины Второй генералам Каховскому и Кречетникову и донесения их императрице // СБРИО. – СПб., 1885. – Т. 47.
14. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (далее – РГИА). – Ф. 1263, оп. 1, д. 14.
15. РГИА. – Ф. 1281, оп. 11, д. 31.
16. РГИА. – Ф. 1286, оп. 1, д. 209.
17. РГИА. – Ф. 1341, оп. 1, д. 346.
18. **Стегний П. В.** Разделы Польши и дипломатия Екатерины II: 1772, 1793, 1795 / П. В. Стегний. – М., 2002.
19. **Тартаковский А. Г.** Военная публицистика 1812 года / А. Г. Тартаковский. – М., 1967.
20. **Фонвизин Д. И.** Собрание сочинений / Д. И. Фонвизин. – М.; Л., 1959. – Т. 2.
21. **Fleischhacker Н.** Russische Antworten auf die Polnische Frage, 1795–1917 / Н. Fleischhacker. – München-Berlin, 1941.
22. **Żytkowicz L.** Rządy Repnina na Litwie 1794–1797 / L. Żytkowicz. – Wilno, 1938.

Надійшла до редколегії 16.12.2010

УДК 94477(=411.16).061«18»

В. О. Яшин

Криворізький державний педагогічний університет

ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРШОГО (ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО) КОМІТЕТУ З ДОПОМОГИ ПОСТРАЖДАЛИМ ЄВРЕЯМ (1881–1882 рр.)

Розглянуто діяльність Єлисаветградського комітету допомоги нужденним євреям протягом 1881–1882 рр., першого з аналогічних за часом створення. За моральної та матеріальної підтримки євреїв з усіх губерній межі осілости, внутрішніх губерній імперії та європейського єврейства єлисаветградське єврейство швидко ліквідувало матеріальні наслідки погромів 1881 р. і відновило нормальну життєдіяльність громади.

Ключові слова: погроми, Єлисаветградський комітет, самопомога, внутрішньоєтнічні зв'язки, благодійність.